

Naar een solide en solidair pensioensysteem

Inleiding

Wie de prognoses voor de verhouding tussen de bevolking ouder dan 65 jaar en de bevolking tussen 15 en 65 jaar beschouwt, slaat de schrik om het hart. In Nederland verdubbelt deze afhankelijkheidsratio van 20% in 2000 naar 43% in 2035. Voor andere Europese landen is de stijging nog veel dramatischer: in Spanje van 24% nu naar 68% in 2050, in Italië van 27% naar 65%.¹ Deze demografische veranderingen hebben grote consequenties voor de pensioenstelsels in Europa. Daarnaast zijn er nog een aantal andere trends die de pensioenstelsels niet onberoerd zullen laten, zoals individualisering, emancipatie, toenemende arbeidsmobiliteit tussen en binnen sectoren, de internationalisering, en de ontwikkeling van allerlei nieuwe financiële producten.

Financiering van de pensioenuitkeringen van de groeiende groep van 65-plussers betekent een vergaande stijging van de collectieve lasten. Dit geldt met name in landen waar het ouderdomspensioen via een omslagsysteem wordt gefinancierd, dat wil zeggen via directe overdrachten van de werkende generatie aan de pensioenontvangende generatie. Zoals uit tabel 1 blijkt, neemt Nederland in dit opzicht een gunstige positie in, omdat ongeveer 40% van de oudedagsvoorziening wordt gefinancierd door een kapitaalgedekt aanvullend pensioensysteem (de tweede pijler van het pensioensysteem) en nog eens 10% uit ander inkomen (de zogenaamde derde pijler).

Tabel 1 Aandeel van de drie pijlers in oudedagsvoorziening, 2001

	Nederland	Duitland	Frankrijk	Italië	Spanje	Zwitserland	VK	VS
Eerste pijler	50	85	79	74	92	42	65	45
Tweede pijler	40	5	6	1	4	32	25	13
Overig	10	10	15	25	4	26	10	42

Bron: E. Westerhout, M. v.d. Ven, C. van Ewijk en N. Draper, *Naar een schokbestendig pensioenstelsel; verkenning van enkele beleidsopties op pensioengebied*, Centraal Planbureau, Den Haag, 2004

Het aandeel van kapitaalgedekte pensioenen zal in de toekomst naar verwachting verder stijgen als gevolg van de toegenomen participatie in pensioenfondsen in het verleden evenals de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in de afgelopen decennia (zie tabel 2).

Tabel 2 AOW en pensioenen: 2001-2006 (als percentage van BNP)

	2001	2020	2040	2060
AOW (eerste pijler)	4,7	6,8	9,0	8,3
Collectief pensioen (tweede pijler)	4,1	7,3	12,9	13,4

Bron: Westerhout en anderen, *Naar een schokbestendig pensioenstelsel*.

Via deze aanvullende systemen hebben gepensioneerden zelf geld opzij gezet voor hun inkomen waardoor zij minder afhankelijk zijn van de premies die afgedragen worden door de werkende bevolking. Ze vertrouwen in feite meer op hun eigen beleggingen in financieel kapitaal in plaats van op het menselijk kapitaal van de volgende generatie.

Echter, ook voor Nederland doet de vergrijzing een aanzienlijk beroep op de solidariteit van de werkende beroepsbevolking, overigens niet alleen via de omslaggefinancierde eerste pijler van het pensioenstelsel (de AOW) maar ook via de gezondheidszorg (zie hierover het hoofdstuk van Trappenburg). Daarbij komt dat het voor de volwassen tweede pijler met veel financiële verplichtingen en een relatief smalle premiebasis moeilijk wordt om onverwachte neerwaartse schokken in het rendement op te vangen door hogere premies voor werkenden. Met andere woorden: het garanderen van een welvaartsvaste uitkering voor gepensioneerden door risico's af te wentelen op jongeren zet de jongeren steeds zwaarder onder druk. De centrale vraag die wij in dit artikel willen behandelen is in welke richting het Nederlandse pensioenstelsel zich zou moeten ontwikkelen om de solidariteit tussen en binnen generaties te koesteren en zoveel mogelijk te behouden. Deze vraag is om twee redenen complex.

De eerste reden is dat het begrip solidariteit een breed betekenisveld heeft, zoals in deze bundel wordt uiteengezet door Verstraeten. Solidariteit raakt aan verschillende begrippen, zoals naastenliefde, saamhorigheid, zorg voor degenen die maatschappelijk kwetsbaar zijn, (distributieve) rechtvaardigheid, het bewustzijn van wederzijdse afhankelijkheid of een houding van belangeloze gerichtheid op of een plicht om bij te dragen tot het algemeen welzijn. Solidariteit is daarom moeilijk samen te vatten in een eenduidig criterium waarmee men pensioensystemen kan evalueren.

De tweede reden voor de complexiteit van onze vraagstelling is dat het bij de pensioenvoorziening gaat om verschillende collectiviteiten waarbinnen solidariteit wordt vormgegeven en dat het daarbij ook nog eens verschillende soorten solidariteit betreft. Op het eerste gezicht gaat het in het pensioenstelsel om twee vormen van solidariteit: tussen jongeren en ouderen en tussen mensen die op vroege leeftijd en zij die op oude leeftijd overlijden (dat wil zeg-

gen, men wordt verzekerd tegen het inkomensrisico bij een lang leven). Bij nadere beschouwing blijkt echter dat de inrichting van het pensioensysteem consequenties heeft voor veel meer vormen van solidariteit (bijvoorbeeld direct tussen kostwinners en tweeverdieners maar ook indirect voor de solidariteit tussen man en vrouw alsmede tussen arm en rijk omdat vrouwen en rijken over het algemeen langer leven). Bovendien raakt de wijze waarop het pensioenstelsel institutioneel wordt ingericht veel beleidsvelden, zoals het werkgelegenheidsbeleid en het arbeidsverhoudingenbeleid, het bevolkings- en gezinsbeleid (en derhalve ook het milieuvraagstuk), het emancipatiebeleid, het fiscale beleid en het migratiebeleid.

In het navolgende geven wij eerst een nadere omschrijving van het begrip solidariteit. Vervolgens tonen wij aan dat bij de vormgeving van het pensioenstelsel de solidariteit tussen verschillende groepen in het geding is. Daarna geven wij een marsroute aan voor de hervorming van het pensioenstelsel in Nederland waarbij zoveel mogelijk recht wordt gedaan aan de verschillende vormen van solidariteit.

Solidariteit, gemeenschap en rechtvaardigheid

Verstraeten laat zien dat het begrip solidariteit kan worden gesitueerd op een continuüm tussen liefde en rechtvaardigheid.²

Solidariteit als gemeenschap

Aan de ene kant van het continuüm heeft solidariteit de betekenis van gemeenschap. Het kan worden verbonden met de christelijke *caritas* en met saamhorigheid. Dat is ook de betekenis die solidariteit volgens het woordenboek heeft: saamhorigheid, het gevoel van één zijn met anderen. Wat uit solidariteit spreekt, is dus een intentie die voortkomt uit een beleving van gemeenschap. Solidariteit heeft dan een communitaristische klank. In het communitaris-

me staan gemeenschapsbanden centraal. De individuele mens heeft de ander nodig en staat niet op zichzelf. In de ethiek drukt zich dat bijvoorbeeld uit in de *zorgethiek*: je dient zorg te dragen voor de kwetsbaren, met name voor hen die van je afhankelijk zijn en een duurzame relatie met je hebben. Ook drukt het zich uit in *deugdenethiek*: je dient bewogen te zijn met het lot van de naaste. In het algemeen zal deze vorm van solidariteit het sterkst zijn voor degenen met wie men het meest in contact staat.³

Bij de zorg voor ouderen krijgt solidariteit in de zin van saamhorigheid op verschillende wijzen gestalte. Allereerst is te denken aan de directe zorg binnen het familieverband van jongere generaties voor hun ouders en van mannen voor hun vrouwen (bijvoorbeeld via het (herverzekeren van het) nabestaandenpensioen). Ook kan men denken aan de zorg van de diaconie van de kerken voor ouderen. Binnen het pensioenstelsel heeft solidariteit in de zin van saamhorigheid met name een plaats in de tweede pijler, omdat deze georganiseerd is via bedrijven en via bedrijfstakken. Ook voelt de werkgever een verantwoordelijkheid om goed voor zijn werknemers te zorgen. De tweede pijler komt dus voort uit dit denken.

Solidariteit als sociale rechtvaardigheid

Toch beperkt solidariteit zich niet tot de relaties binnen een enkele groep, maar strekt zich ook uit tot anderen. Volgens de encyciek *Sollicitudo Rei Socialis* van paus Johannes Paulus II uit 1988 is solidariteit zelfs het ‘vaste en volhardende besluit om zich in te zetten voor het algemeen welzijn ofwel het welzijn van allen en ieder, omdat wij werkelijk allen verantwoordelijk zijn voor allen’.⁴ Solidariteit neigt dan naar de betekenis van *sociale rechtvaardigheid*. De norm van sociale rechtvaardigheid is de menselijke waardigheid. Om een werkelijk menswaardig bestaan te kunnen leiden, dient ieder mens te beschikken over levensonderhoud, gezondheidszorg e.d. Met het oog hierop dienen instituties te worden geschapen die mensen bepaalde

sociaal-economische rechten garanderen. Solidariteit in de zin van saamhorigheid is niet per se nodig. Zo leidt Rawls zijn bekende rechtvaardigheidsprincipes af van een sociaal contract waarbij rationele individuen op grond van eigenbelang hun medewerking verlenen aan rechtvaardige instituties.⁵ Rawls verdedigt deze principes daarnaast ook met een beroep op het bewustzijn van wederzijdse afhankelijkheid of reciprociteit. Zo zullen de rijken beseffen dat het verschilprincipe (dat pleit voor een mate van ongelijkheid waarbij de minst bedeelden relatief het beste af zijn) fair is, omdat de minst bedeelden onder die conditie bereid zijn tot samenwerking. Ook meent Rawls dat het verschilprincipe een interpretatie van het principe van broederschap is. Niet in de zin van sentimentele gevoelens – dat is op het niveau van de maatschappij als geheel onrealistisch volgens Rawls – maar in de betekenis dat men zelf geen grotere voordelen wil behalen van samenwerking als anderen daar ook niet van profiteren.

Solidariteit in de zin van sociale rechtvaardigheid krijgt binnen het pensioensysteem vooral vorm door de AOW. Deze garandeert iedere burger een minimum aan levensonderhoud als bejaarde en heeft tot doel de bescherming van de menselijke waardigheid.

Het is duidelijk dat beide vormen van solidariteit – gemeenschapsgevoel en sociale rechtvaardigheid – elkaar enerzijds ondersteunen, maar ook met elkaar op gespannen voet kunnen staan. Solidariteit in de zin van onderlinge verbondenheid schraagt rechtvaardige instituties, omdat dit bewustzijn vanzelf de vraag naar de juiste verdeling tussen mensen doet ontstaan.⁶ Te ver doorgevoerde en opgelegde gelijkheid kan echter het nemen van eigen verantwoordelijkheid en het ontwikkelen van een intrinsiek gevoel van solidariteit belemmeren.

Christelijk-sociaal denken en solidariteit als sociale rechtvaardigheid

Ook het christelijk-sociaal denken kent beide polen. Een

parallel tussen de liberale ethiek en het christelijk-sociaal denken is dat beide hechten aan sociale rechtvaardigheid. Ieder mens is beelddrager van God en heeft recht op een menswaardig leven waarin dat tot uitdrukking kan worden gebracht. Dit schept een brede verantwoordelijkheid die, in tegenstelling tot een communitaristische benadering, zich niet beperkt tot leden van de eigen gemeenschap. De vraag is natuurlijk wel hoe ver die verantwoordelijkheid reikt. Hier worden vanuit de christelijke traditie heel verschillende antwoorden op gegeven. Het is niet mogelijk om een eenduidig criterium te geven, zoals het verschilprincipe van Rawls. Een minimum is dat ieder mens over de meest noodzakelijke goederen moet kunnen beschikken om menswaardig te leven. Dit komt ook tot uitdrukking in de verschillende instituties in het Oude Testament om te voorzien in het bestaan van de kwetsbare groepen in de samenleving, waaronder de weduwen. Zoals dat bij de huidige bedoeïenenstammen nog steeds gebruikelijk is, keerde de weduwe na de dood van haar man vaak terug naar haar eigen familie (Gen. 38, 11). Na de vestiging in Kanaän werd het verwantschapsgevoel zwakker. De kwetsbare groep van de weduwen was hier de dupe van. De weduwe had namelijk geen wettelijk recht op het bezit van haar echtgenoot. Als haar man overleed, bleef de weduwe onbeschermd achter. Om te kunnen leven hadden de armen verschillende rechten, waarbij zij overigens wel in de meeste gevallen door arbeid in hun onderhoud moesten voorzien.⁷

Christelijk-sociaal denken en solidariteit als gemeenschap

Anderzijds is de christelijke sociale ethiek eveneens verwant aan het communitaristisch denken. Christenen hebben een speciale verantwoordelijkheid jegens mensen uit de eigen gemeenschap. Een voorbeeld in het licht van ons onderwerp is dat Jezus zich uitspreekt tegen de Farizeeën die hun verantwoordelijkheid om hun ouders te onderhouden ontlopen (Matt. 15, 1-6).⁸ Ook wordt er een beroep

gedaan op de solidariteit jegens andere christengemeenten (2 Kor. 8). Een ander communitaristisch element in de christelijke visie is dat mensen begrensd rationeel zijn. Door hun zondige natuur zijn mensen beperkt in hun vermogens om het goede voor zichzelf te kiezen. Zij staan bloot aan verleidingen die hun geluk op langere termijn kunnen verstoren. Om op het goede pad te blijven is soms de correctie of bescherming van anderen uit de gemeenschap nodig. Op grond hiervan kan een verplichte deelname aan de pensioenvoorziening (in de tweede pijler) worden verdedigd. Uit onderzoek blijkt namelijk dat indien de pensioenvoorziening aan het eigen individuele initiatief wordt overgelaten, mensen de neiging hebben zich onder te verzekeren tegen het inkomensrisico na de pensioenge-rechtigde leeftijd.⁹

Benadrukt zij tot slot dat solidariteit slechts een van de waarden is die in onze Westerse samenleving als richtsnoer dienen bij de vormgeving van instituties. Naast solidariteit kan men ook andere criteria hanteren. Wij noemen drie alternatieven:

- Efficiëntie (waaronder efficiënte marktwerking);
- Procedurele rechtvaardigheid (zoals gedefinieerd in de theorie van Nozick).¹⁰ Dit betekent dat ieder individu in vrijheid over zijn financiële bijdrage aan en ontvangsten uit de oudedagsvoorziening dient te kunnen beslissen;
- Kapitalistische rechtvaardigheid. Dit schrijft voor dat de pensioenuitkeringen gerelateerd zijn aan de pensioenbijdrage.

De laatste twee criteria kunnen ook worden verdedigd vanuit een christelijke ethiek. Ook in de christelijke ethiek is de individuele mens verantwoordelijk voor zijn eigen daden. Het respecteert tot op zekere hoogte individuele vrijheidsrechten (zoals het recht op privaat eigendom) en beloning naar inspanning (zoals bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de gelijkenis van de talenten).

Het pensioensysteem en verschillende vormen van solidariteit

Om de soliditeit van het pensioenstelsel te verzekeren in de komende decennia, zijn verschillende voorstellen gedaan voor aanpassing van het pensioenstelsel. Alhoewel al deze voorstellen een andere vorm van solidariteit betreffen, gaat het in de meeste gevallen om verschillende groepen en collectieven op een verschillend aggregatieniveau. In deze paragraaf geven wij achtereenvolgens verschillende voorbeelden van solidariteit tussen verschillende groepen op internationaal niveau, op nationaal niveau, op bedrijfstak- of bedrijfsniveau en op het microniveau van het familieverband.

Internationaal niveau

We onderscheiden vier vormen van internationale solidariteit die bij de herziening van het pensioenstelsel spelen. Allereerst is dat de solidariteit tussen mensen die hun hele leven in Nederland wonen en/of werken en mensen die een deel van hun leven in het buitenland leven en/of werken. Momenteel is de AOW-uitkering afhankelijk van het aantal jaren dat men in Nederland heeft gewoond in de leeftijdsfase van 15 tot 65 jaar. Allochtonen die pas op latere leeftijd naar Nederland gekomen zijn worden dus geconfronteerd met een lagere AOW-uitkering dan autochtonen. De vraag is of de solidariteit met allochtonen wel voldoende is.

De tweede vorm van internationale solidariteit betreft die tussen Nederlandse belastingbetalers en buitenlandse belastingbetalers, met name de problematiek betreffende Nederlanders die na hun pensionering naar het buitenland vertrekken. Als gevolg hiervan loopt Nederland de belastingopbrengsten op hun pensioenuitkeringen mis, terwijl de premies die zijn aangewend voor de opbouw van de pensioenen aftrekbaar waren. Per saldo betekent dit een overdracht van de Nederlandse belastingbetaler aan de buitenlandse belastingbetaler. Bij een verschuiving van de

belastingheffing van pensioenuitkering naar het moment van premieopbouw zou dit belastingnadeel vervallen. Daar staat wel tegenover dat deze gepensioneerden niet langer een beroep doen op alle Nederlandse collectieve voorzieningen.

De solidariteit tussen Nederlandse werknemers en buitenlandse werknemers is de derde vorm die we onderscheiden. Soms wordt voorgesteld om de vergrijzingsproblematiek te verminderen door meer immigratie van arbeidskrachten uit andere landen toe te staan. Ook binnen de Europese Unie wordt momenteel nagedacht over een gemeenschappelijk beleid om de grenzen open te stellen voor economische migranten. De motivatie is gelegen in de afnemende beroepsbevolking in de komende dertig jaar, die de doelstelling om vanaf 2010 de meest concurrerende economie ter wereld te worden in gevaar brengt.¹¹ Dit biedt buitenlandse werknemers de mogelijkheid om een beter bestaan op te bouwen. De discussie rond de toelating van Poolse werknemers laat echter zien dat dit gevoelig ligt, omdat Nederlandse werknemers zich bedreigd voelen in hun arbeidsmarktpositie. Daar komt bij dat er binnen de Unie vooral behoefte is aan hoogopgeleide kenniswerkers, hetgeen de ontwikkelingskansen van de landen van waaruit deze arbeidskrachten emigreren vermindert.

Ten slotte is er de solidariteit tussen de bevolking in Europese landen en de bevolking in andere landen. Een van de oplossingen voor de vergrijzingsproblematiek op lange termijn is het stimuleren van de bevolkingsgroei (zie hierboven). Sinds het rapport van de Club van Rome wordt een hoge bevolkingsgroei echter als een van de oorzaken van de internationale milieuproblematiek gezien. Als Europa haar bevolkingsgroei stimuleert, wordt het milieu verder belast. Het probleem van de bevolkingsgroei wordt vanuit mondiaal oogpunt echter niet door Europa veroorzaakt, maar is het gevolg van de sterke bevolkingsgroei elders.

Nationaal niveau

Tussen collectieven op nationaal niveau onderscheiden we zes vormen van solidariteit, die door verschillende hervormingen van het pensioenstelsel beïnvloed zullen worden. Allereerst is dat de solidariteit tussen de oudere generaties die pensioen ontvangen of dat in de komende jaren gaan doen en de jongere generaties die de benodigde collectieve financiële middelen daarvoor moeten opbrengen. De solidariteit tussen deze groepen speelt bijvoorbeeld bij de vraag of en in welke mate het pensioenstelsel gefinancierd dient te worden door middel van een omslagstelsel (de AOW) of een kapitaaldeckingssysteem (de tweede of derde pijler). Vooral de eerste pijler van het pensioenstelsel doet een groot beroep op de solidariteit in de zin van sociale rechtvaardigheid, omdat jongere generaties middels premies voorzien in de bestaansmiddelen van oudere generaties zonder dat zij de garantie hebben dat toekomstige generaties ook hen op dezelfde wijze zullen verzorgen. Het vertrouwen daarop staat onder druk door de vergrijzing. De AOW kan worden geïnterpreteerd als een gift aan de eerste generatie ouderen die profiteerde van de AOW,¹² waaraan alle latere generaties meebetalen. De tweede pijler en derde pijler van het pensioenstelsel rusten veel meer op kapitalistische rechtvaardigheid, omdat de hoogte van de pensioenuitkering in hoge mate bepaald wordt door de eigen inleg uit het verleden. Wel bestaan er belangrijke verschillen tussen deze twee pijlers. Terwijl de tweede pijler binnen een sector of bedrijf wordt afgedwongen door het verplichte karakter ervan, honoreert de derde pijler ook procedurele rechtvaardigheid, omdat ieder individu wordt vrijgelaten in de beslissing om zich al of niet bij te verzekeren. De tweede pijler is door haar verplichte karakter beter in staat om niet-diversificeerbare risico's te delen tussen generaties, zeker in de afwezigheid van de benodigde financiële instrumenten op de kapitaalmarkt (zoals loongelateerde obligaties) en de onmogelijkheid om op de kapitaalmarkten risico's te verhandelen met nog ongebo-

ren generaties. Ook is er in de tweede pijler sprake van solidariteit tussen jongere en oudere werknemers omdat deze pensioenregelingen gefinancierd worden met zogenaamde doorsneepremies. Dit betekent dat, onafhankelijk van de leeftijd, evenveel pensioenjaren worden opgebouwd, alhoewel de gelden die jongeren inleggen langer kunnen renderen. Zij moeten immers langer op hun pensioen wachten. Jongere werknemers (25 tot 45 jaar) subsidiëren zo oudere werknemers (45 tot 65). In de derde pijler daarentegen profiteren jongeren zelf van het rendement op hun ingelegde gelden en bouwen ze dus relatief veel pensioenrechten op voor elke ingelegde euro (en ouderen juist minder). De doorsneepremie in de tweede pijler sluit goed aan bij het kostwinnersmodel waarin mannen hun hele leven werken. Dat geldt minder voor moderne arbeidspatronen waarbij mensen hun arbeidsinspanning op verschillende manieren over het leven verdelen. Zo zijn deze overdrachten nadelig voor mensen (vaak vrouwen) die hun arbeidsinspanning vroeg in het leven concentreren en zich daarna meer richten op het ouderschap alsmede voor degenen die op oudere leeftijd het werknemerschap verruilen voor het zelfstandig ondernemerschap of zijn opgebrand (vaak laaggeschoolden; hooggeschoolden daarentegen maken juist vaak laat carrière). De gedwongen overdrachten tussen jong en oud worden bovendien minder effectief nu de grenzen tussen bedrijfstakken steeds meer vervagen en de arbeidsmobiliteit tussen sectoren toeneemt. Jongere werknemers kunnen hun sterke arbeidsmarktpositie uitsluiten door hogere lonen te vragen om de overdrachten aan ouderen te compenseren.

De solidariteit tussen oudere en jongere generaties is ook in het geding in de discussie over de indexatie van pensioenuitkeringen. Moet de indexatie van de pensioenuitkeringen tijdelijk worden opgeschort om de huidige onderdekking aan te zuiveren, of moeten de premies worden verhoogd? Indien in plaats van een premieverhoging een beperking van de indexatie wordt toegepast, leidt dit ertoe

dat de netto pensioenuitkeringen achterblijven bij de koopkracht van de werkenden. Ten opzichte van een situatie waarbij de premie is verhoogd verliezen de generaties die net gepensioneerd zijn het meest. De jongere generaties die pas met pensioen gaan als de beperking van de indexatie voorbij is gaan er op vooruit, omdat ze lagere pensioenpremies betalen.¹³ Deze verdelingseffecten worden gematigd in een conditioneel geïndexeerd middelloonstelsel waarbij de beperking van de indexatie niet alleen geldt voor de aanspraken van de reeds gepensioneerden maar ook voor de aanspraken van de actieven.

De tweede vorm van nationale solidariteit betreft die tussen de oudere generatie die pensioen ontvangt en degenen die als gevolg van de benodigde stijging van de belasting- en premiedruk werkloos worden. Indien de pensioenfondsen het instrument van premieverhoging hantieren om tegenvallende beleggingsopbrengsten op te vangen, zullen de premies aanvankelijk aanzienlijk stijgen. Ook het tarief van de inkomstenbelasting zal moeten stijgen om de stijgende AOW-uitkeringen te financieren. Deze stijging van de belasting- en premiedruk bemoeilijkt het functioneren van de arbeidsmarkt en leidt tot een stijging van de evenwichtswerkloosheid.¹⁴ De solidariteit met de gepensioneerde generatie gaat derhalve ten koste van de werkenden die hun baan verliezen. Dit roept de vraag op of de hoogte van de pensioenuitkeringen in de toekomst gehandhaafd moet worden en of gepensioneerden niet meer beleggingsrisico's moeten dragen. Dient in de toekomst de hoogte van de pensioenuitkeringen gelijk te blijven of moet de belasting- en premiedruk gelijk blijven? Dienen premiebetalers risico's op te vangen of moeten pensioenaanspraken meer variëren met de beleggingsopbrengsten?

De derde vorm van solidariteit is die tussen de generaties die een ruim pensioen genieten via het aanvullende pensioenstelsel en de generaties die enkel een AOW ontvangen. De oudere generatie wordt steeds meer hetero-

geen: oud is niet meer per definitie zielig. Een toenemend aantal ouderen profiteert van goede aanvullende pensioenvoorzieningen en van de sterke stijging van huizenprijzen in de afgelopen 15 jaar die een grote herverdeling van vermogen van de outsiders (jongeren) naar insiders op de huizenmarkt op gang heeft gebracht. Om de AOW betaalbaar te houden, zou een beroep kunnen worden gedaan op meer gefortuneerde gepensioneerden door ouderen ook AOW-premie te laten betalen. In het huidige stelsel betalen alleen degenen die jonger dan 65 jaar zijn AOW-premie (als onderdeel van de eerste schijf van de inkomstenbelasting). Afschaffing van deze vrijstelling zal dus met name de middeninkomens onder de bejaarden treffen. Er is dan niet alleen sprake van solidariteit van jong met oud maar ook van (rijk) oud met (arm) oud. Op die manier wordt het draagvlak voor een welvaartsvaste AOW breder. Door rijkere, vermogende senioren meer te laten bijdragen aan de AOW wordt bovendien de perverse solidariteit gecorrigeerd van laaggeschoolden en lagere inkomens die in het algemeen minder lang leven met hooggeschoolden en hogere inkomens die in het algemeen juist van een lang leven genieten (en daarom ook lang van de AOW profiteren).¹⁵

Een andere vorm van solidariteit betreft die tussen de mensen die in het tweede deel van hun arbeidsleven nog carrière maken en de mensen die dit niet doen. Een manier om ook de hogere inkomens onder de gepensioneerden meer te laten betalen is het eindloonstelsel (van de tweede pijler) te vervangen door het middelloonstelsel (met eventueel een verhoging van het opbouwpercentage). Afgezien van de consequenties van de overgang voor verschillende generaties, heeft deze wijziging van het pensioenstelsel ook tot gevolg dat de hoogste inkomensgroep verliest omdat deze groep het meeste carrière maakt en dus het meest profiteert van de zogenaamde backservice onder het eindloonstelsel. De lagere en modale inkomens profiteren van de overgang naar het middelloonstelsel. De laagste in-

komens winnen echter relatief weinig, omdat ze weinig aanvullende pensioenrechten hebben.¹⁶

Ook de gemiddelde premie in de tweede pijler draagt bij aan de solidariteit van degenen die vooral in het begin van hun leven werken (vaak vrouwen en laaggeschoolden) met degenen die langer blijven doorwerken (vaak hooggeschoolde mannen). Voor vrouwen staat daar echter wel tegenover dat zij een langere levensverwachting hebben en dus langer profiteren van hun pensioen.

Een vijfde solidariteitsrelatie is die tussen mensen in de leeftijd tussen 55 en 70 jaar en jongere generaties. De stijging van de collectieve lastendruk om de pensioenuitkeringen in de toekomst te financieren kan ook worden verminderd door ontmoediging van vervroegde uittreding en een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd. Dit betekent dat deze groep omwille van het behoud van het pensioensysteem de extra vrije tijd uitstelt, die (vervroegde) uittreding geeft. Een hogere effectieve pensioenleeftijd vereist wel een beter onderhoud van menselijk kapitaal, flexibelere werktijden en arbeidsorganisaties, deeltijdwerk en flexibelere beloningsverhoudingen. Op die manier kan de samenleving langer profiteren van de talenten en ervaring van ouderen. Door de hogere levensverwachting verandert ook de leeftijd waarop mensen zo oud zijn dat ze niet meer kunnen werken. Meer in het algemeen zal de leeftijd waarop mensen 'oud' zijn verder stijgen. Ouderen zijn geen last maar kunnen heel veel bijdragen, zeker als ze bereid zijn in beloning een stapje terug te doen (demotie). Dat laatste is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Een alsmaar stijgend loon behoort bij onze cultuur waarin de waarde van een persoon vaak wordt afgelezen aan zijn of haar salaris.

Ten slotte onderscheiden we de solidariteit tussen mensen die kinderen krijgen en daar tijd en geld in investeren en mensen die geen kinderen krijgen en geen middelen investeren in de toekomstige generatie die voor de continuïteit van het pensioenstelsel zorg moet dragen. In zijn

Tinbergen-lezing breekt Hans-Werner Sinn een lans voor een zogenaamd kinderpensioen.¹⁷ Dit voorstel houdt in dat ouders met kinderen extra pensioenrechten krijgen vanwege hun bijdrage aan het stelsel door de investeringen in hun kinderen. Sinn komt tot dit voorstel omdat de vergrijzing het gevolg is van een sterke terugval in de vruchtbaarheidscijfers in Europa in vergelijking met andere landen (waaronder de Verenigde Staten). Steeds meer jongeren prefereren twee inkomens en geen kinderen (of één kind) boven één inkomen en twee of meer kinderen. Als gevolg hiervan vergrijsst Europa's genotmaatschappij in hoog tempo. Naarmate ouderen een groter deel van de kiesgerechtigde bevolking uitmaken, wordt het politiek moeilijker om het tij te keren: in Duitsland en Italië vormt vanaf 2010 de groep kiezers die belang hebben bij het handhaven van de hoge pensioenuitkeringen de meerderheid. Nederland vormt in zekere zin nog een gunstige uitzondering, alhoewel het relatief hoge vruchtbaarheidscijfer ten opzichte van Europese landen deels te danken is aan het hoge geboortecijfer onder allochtonen.

Tabel 3 Vruchtbaarheidsratio voor diverse O E C D-landen

Mexico	2.40	Finland	1.73	Duitsland	1.35
Turkije	2.23	Denemarken	1.73	Japan	1.33
V.S.	2.10	Nederland	1.70	Griekenland	1.32
IJsland	1.95	V.K.	1.66	Oostenrijk	1.31
Nieuw-					
Zeeland	1.90	Zweden	1.64	Slowakije	1.30
Ierland	1.90	België	1.62	Polen	1.30
Frankrijk	1.88	Portugal	1.54	Hongarije	1.30
Luxemburg	1.78	Canada	1.52	Spanje	1.28
Noorwegen	1.75	Zwitserland	1.50	Italië	1.25
Australië	1.75	Korea	1.45	Tsjechië	1.20

Bron: Sinn, 'Europe's demographic deficit'.

Een belangrijke oorzaak voor de daling van de vruchtbaarheidscijfers is volgens Sinn juist gelegen in het pensioenstelsel. Hij verwijst naar empirisch onderzoek van Ehrlich en Chong en dat van Ehrlich en Kim waaruit blijkt dat de introductie en uitbreiding van omslaggefinancierde pensioensystemen een negatieve invloed hebben gehad op de vruchtbaarheid, omdat men voor de oudedagsvoorziening niet meer afhankelijk is van de eigen kinderen.¹⁸ De solidariteit binnen het familieverband is hierdoor vervangen door solidariteit van jongeren die nog wel de tijd en de financiële middelen investeren in het opvoeden van hun kinderen, met jongeren die deze middelen liever voor zichzelf aanwenden en erop vertrouwen dat de kinderen van anderen later voor hen zullen zorgen. Dit heeft geleid tot een daling van de vruchtbaarheid. Sinn pleit er daarom voor ouders die investeren in de toekomstige generatie te belonen met pensioenrechten, waardoor ze voor eenzelfde pensioen minder premie hoeven te betalen dan diegenen die geen kinderen opvoeden. Dit is in overeenstemming met kapitalistische rechtvaardigheid: mensen zonder kinderen zullen extra moeten bijdragen aan de stijgende pensioenlasten, omdat zij niet investeren in het menselijk kapitaal dat de grondslag vormt van de financiering daarvan. Ouders die kinderen opvoeden zorgen bovendien voor de toekomstige dienstverleners en betalers van de andere belastingen (naast de AOW). Het bijkomend voordeel van deze wijziging is dat het de vruchtbaarheid zal doen toenemen en op lange termijn de vergrijzingsproblematiek zal verminderen.

Hier kan overigens wel de vraag gesteld worden hoe gevoelig het kindertal is voor dergelijke prikkels. Uit empirisch onderzoek blijkt dat de flexibiliteit van de arbeidsmarkt en de daarmee samenhangende mogelijkheid van vrouwen om moederschap te combineren met een carrière in betaald werk van groter belang is voor de vruchtbaarheid.¹⁹ De belangrijkste kosten van kinderen betreffen een lagere waarde van het menselijk kapitaal van de ouders

(vooral de moeder) als gevolg van verloren carrière-mogelijkheden.

Bedrijfsniveau

De individualisering speelt ook de solidariteit tussen verschillende werknemers die aangesloten zijn bij dezelfde pensioenorganisatie parten. Vanwege de individualisering boet de legitimiteit van vakbonden die de pensioenstelsels beheren aan kracht in. Dit kan tot een verschuiving van de tweede naar de derde pijler van het pensioenstelsel leiden. Nederland dankt zijn gunstige uitgangspositie in vergelijking tot andere Europese landen echter juist aan de tweede pijler van het pensioenstelsel. Onze polder is befaamd om het meesterlijk organiseren van waardevolle collectiviteiten. Dankzij een verplichte deelname wordt selectie voorkomen. Dit is efficiënt omdat het transactiekosten (in verband met selectie en marketing) uitspaart en mensen beschermt tegen onderverzekering en onverstandige beleggingen (in verband met begrensde rationaliteit). De beheerskosten zijn laag vanwege schaalvoordelen. Pensioenfondsen rekenen als non-profit organisaties bovendien geen winstopslag. Verder draagt de betrokkenheid van vakbonden bij het pensioenstelsel ook bij aan de solidariteit tussen arbeid en kapitaal. Institutionele beleggers zijn immers de grootste beleggers. In feite zijn Nederlandse werknemers via pensioenfondsen aandeelhouders (kapitalisten). Het breed gespreide aandelenbezit, een vorm van volkskapitalisme, pacificeert de traditionele tegenstelling tussen arbeid en kapitaal en bevordert de legitimiteit van een gedecentraliseerde markteconomie. Nederlandse vakbonden hebben namelijk een groot belang bij een evenwichtige loonontwikkeling. Dit verklaart mede de gematigde opstelling van de Nederlandse vakbonden.

Familieniveau

Een vorm van solidariteit binnen het familieverband die bij de herziening van het pensioenstelsel betrokken moet

worden is de solidariteit tussen ouders en kinderen. Indien er wordt gekozen voor een verdere versoering van de welvaartsstaat in de vorm van lagere AOW- of pensioenuitkeringen (dan wel via een vermindering van andere collectieve voorzieningen voor ouderen) zien de kinderen van gepensioneerde ouders zich geconfronteerd met een groter appèl op hun verantwoordelijkheid om voor hun ouders te zorgen, en dat terwijl gezinnen kleiner worden en vrouwen door de teloorgang van het kostwinnersmodel steeds meer actief zijn op de arbeidsmarkt.²⁰ De terugdringing van de collectieve solidariteit doet derhalve een groter beroep op de solidariteit tussen ouders en kinderen. Ouderen die geen kinderen hebben zullen wellicht meer afhankelijk worden van andere vrijwillige initiatieven, zoals de diaconie van de kerk.

Een andere vorm van solidariteit op het familieniveau is die tussen de partners binnen een huishouding. De solidariteit tussen de partners binnen een huishouding wordt beïnvloed door onder andere het nabestaandenpensioen. Recentelijk hebben verschillende pensioenfondsen dit pensioen versoerd. Dit leidt tot een verdere individualisering binnen het gezin. Beide partners zijn immers op zichzelf aangewezen bij de opbouw van het pensioen. Enerzijds heeft dit als voordeel dat het een positieve prikkel vormt voor de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Echter, op lange termijn kan de individualisering leiden tot een verdere uitholling van de bereidheid om een gezin te vormen en daarmee de pensioen crisis verscherpen. De vraag is in dit verband ook hoeveel keuzevrijheid mannen moet worden geboden om hun nabestaandenpensioen om te zetten in een hoger ouderdompensioen voor zichzelf. Hier bestaat een duidelijke spanning tussen keuzevrijheid enerzijds en bescherming van vrouwen, die niet economische zelfstandig zijn anderzijds. Hierbij moet ook worden bedacht dat in het afgelopen decennium faciliteiten voor nabestaanden (vooral voor weduwen) zijn versoerd maar die voor het prepensioen (vooral voor mannelijke kostwinners) zijn

verfraaid en dat terwijl veel vrouwen nog lang niet economisch zelfstandig zijn.

Herziening van het pensioensysteem: een marsroute

De voorgaande paragrafen laten zien dat een evaluatie van de hervorming van het pensioenstelsel in het licht van de waarde solidariteit uitermate complex is, enerzijds omdat solidariteit een meerduidige betekenis heeft en anderzijds omdat herziening van het pensioenstelsel tot potentiële belangenconflicten tussen verschillende collectieven leidt. De complexiteit wordt nog groter indien wij ook andere waarden in ogenschouw nemen. Immers, solidariteit is niet de enige waarde in onze samenleving. Ook efficiëntie, (negatieve) vrijheid en beloning naar werken zijn belangrijke waarden.

Ondanks deze grote complexiteit willen wij in deze slotparagraaf een aanzet geven voor een marsroute bij de hervorming van het pensioenstelsel die zoveel mogelijk recht doet aan de solidariteitsgedachte en de balans met andere waarden. Concreet denken wij aan een pakket van maatregelen zoals weergegeven in tabel 4.

Tabel 4 Hervorming van het pensioenstelsel

MAATREGEL	EFFECT OP SOLIDARITEIT
AOW-premie heffen op ouderen	Meer solidariteit van rijke ouderen met arme ouderen, jongeren en werklozen
Omzetten eindloonstelsel in middelloonstelsel	Meer solidariteit van hoogste inkomensgroepen met andere inkomensgroepen
Ontmoedigen van vervroegde uittrekking en verhoging pensioengerechtigde leeftijd	Meer solidariteit van mensen in de leeftijd tussen 55 en 70 jaar met andere generaties
Vrijstelling van AOW-premie voor jonge ouders	Minder solidariteit van ouders met kinderen met anderen

In ons voorstel ligt het accent op een versterking van de solidariteit van rijke ouderen met arme ouderen en jongeren (met name ouders met jonge kinderen). Vanuit het principe van sociale rechtvaardigheid zou men kunnen verdedigen dat de AOW-uitkering niet verder aangetast mag worden. In de afgelopen twintig jaar is de netto AOW-uitkering voor een ouderpaar als percentage van het netto modale loon al gedaald van ongeveer 86% in 1979 naar 77% in 1998.²¹ Door AOW-premie te heffen op het inkomen van ouderen, wordt het draagvlak voor een welvaarts vaste AOW breder. In de decennia vlak na de Tweede Wereldoorlog lag een laag bejaardentarief nog voor de hand. De oudere generaties waren berooid uit de oorlog en de depressie van de jaren dertig gekomen en hadden dan ook een relatief lage levensstandaard. Momenteel zijn oudere generaties echter meer heterogeen en is leeftijd niet langer een goede graadmeter voor behoefte. Bovendien zijn door goede pensioenvoorzieningen risico's verschoven van het einde van het leven naar het begin van het leven. Overdrachten dienen daarom meer plaats te vinden op basis van inkomen in plaats van leeftijd. De vrijkomende middelen kunnen worden gebruikt voor een ontlasting van de jonge generaties, met name ouders met jonge kinderen. Deze ontlasting van jonge ouders kan worden verdeeld op basis van kapitalistische rechtvaardigheid: zij dragen immers reeds bij aan de houdbaarheid van de AOW door de toekomstige premiebetalers van de AOW op te voeden.

Behalve het heffen van AOW-premie van bejaarden kan de soliditeit van het pensioenstelsel verder worden versterkt door maatregelen die een hogere effectieve pensioenleeftijd bevorderen. De verhoging van de (effectieve) pensioenleeftijd is een bijzonder effectief instrument om de houdbaarheid van het pensioenstelsel te waarborgen: de duurste pensioenuitkeringen hoeven niet langer te worden uitbetaald en er wordt langer premie betaald. Een andere rechtvaardiging voor deze maatregel is dat de in-

houd van het pensioenbegrip in de laatste decennia verschoven is van inkomen voor mensen die niet meer *kunnen* werken naar inkomen voor degenen die niet meer *willen* werken. Het is logischer om een dergelijke keuze te regelen via instituties die op procedurele (of kapitalistische) rechtvaardigheid zijn gebaseerd dan op sociale rechtvaardigheid. Een belangrijke politieke vraag is wel, hoe snel deze overgang naar een hogere effectieve pensioenleeftijd kan worden vormgegeven. Bij te weinig oog voor de overgangsproblematiek van oudere generaties die zich nauwelijks kunnen hebben voorbereiden op een nieuwe omgeving gaat angst regeren. Dit resulteert in behoudzucht. Mensen vrezen dat de politiek geen oog heeft voor hun gerechtvaardigde belangen en verzetten zich tegen veranderingen. Bij te veel aandacht voor de belangen van de huidige ouderen worden de jongere generaties met hoge lasten geconfronteerd. Wel kunnen jongere generaties beter worden voorbereid op een langer werkzaam leven. Bovendien stijgt de levensverwachting nog steeds, zodat jongere generaties langer van hun pensioen kunnen genieten dan oudere.

Een andere uitdaging bij het verlengen van het arbeidzame leven is hoe rekening te houden met verschillen tussen mensen. Laaggeschoolde werknemers beginnen eerder met werken, maken minder carrière, schrijven hun menselijk kapitaal eerder af, en genieten een lagere levensverwachting dan hoger geschoolden. De leeftijd waarop zij niet meer kunnen werken ligt voor hen lager dan die voor hoger geschoolden.

Bovenstaande maatregelen beïnvloeden vooral de solidariteit binnen collectieven op nationaal niveau. Wij zien minder heil in de andere beleidsmaatregelen die in de discussie over de hervorming van het pensioenstelsel de ronde doen en de solidariteit op internationaal niveau, familieniveau en bedrijfs(tak)niveau raken.

Zo biedt een ruimer immigratiebeleid maar in beperkte

mate een verlichting voor de vergrijzingsproblematiek, omdat het extra buitenlandse aanbod niet alleen de basis voor het financieren van de pensioenen verbreedt, maar ook de publieke uitgaven vergroot.²² Bovendien draagt een stijging van buitenlandse werknemers alleen structureel bij als het gemiddelde leeftijdsprofiel van buitenlandse werknemers jonger is.²³ Met name immigratie uit Oost-Europese landen is problematisch, omdat deze landen zelf al in hoog tempo vergrijzen (zie tabel 3).

Ons voorstel laat ook de huidige solidariteit op familie-niveau grotendeels ongemoeid, omdat de hogere inkomensgroepen onder de ouderen voldoende financiële draagkracht hebben om de stijging van de lasten te financieren zonder dat een toenemend beroep op de eigen kinderen nodig is. Om werknemers in staat te stellen klaar te staan voor hulpbehoevende ouders als dat nodig is zijn flexibele arbeidsorganisaties nodig. Dat is een uitdaging voor sociale partners nu ook oudere vrouwen als belangrijke verlener van mantelzorg steeds meer gaan participeren op de arbeidsmarkt. Ook zou de hogere arbeidsmarktparticipatie van ouderen ertoe kunnen leiden dat zij minder beschikbaar zijn om hand- en spandiensten te verlenen aan hun eigen kinderen (bijvoorbeeld bij de opvang van kleinkinderen).

Tot slot zijn wij een voorstander voor het handhaven van de tweede pijler van het pensioenstelsel. Deze pijler biedt een goede mix van solidariteit in de zin van onderlinge verbondenheid (met de gemeenschap van het bedrijf of de bedrijfstak en tussen ouderen en jongeren), kapitalistische rechtvaardigheid (in de zin dat uitkeringen gerelateerd zijn aan de bijdrage die gedurende het arbeidsleven wordt geleverd) en efficiëntie (in verband met selectie en marketing). Om deze redenen baart het ons zorgen dat jongeren zich weinig organiseren en zich minder voelen aangesproken door de vakbonden. Dit bedreigt de meerwaarde van de collectiviteiten die nu zorgen voor goedkope pensioenverzekeringen. Hiermee hangt ook de toene-

mende arbeidsmobiliteit tussen en binnen bedrijfstakken samen. Dit kan de solidariteit binnen de gemeenschap van een sector uithollen. Meer in het algemeen kan men zich de vraag stellen hoe de werkgever-werknemer relatie zich verder zal ontwikkelen. Het lijkt waarschijnlijk dat werknemers steeds minder afhankelijk worden van een werkgever en zich in sommige sectoren steeds meer zullen ontwikkelen als vrije ondernemers of vrije beroepen (denk bijvoorbeeld aan de zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers)). Een verdere verzakelijking van pensioenfondsen (met de daarbij horende professionele beheersstructuur) lijkt onontkoombaar. Daartegenover staat dat mensen ook in hun werk en hun bedrijf op zoek zijn naar zingeving. Dit kan bijdragen aan een rol voor het bedrijf als blijvende gemeenschap waarbinnen solidariteit wordt betracht.

NOTEN

- 1 H.W. Sinn, 'Europe's demographic deficit. A plea for a child pension system', lezing gehouden op 22 oktober 2004 voor de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, te verschijnen in *De Economist*.
- 2 Zie J. Verstraeten, 'Solidariteit in de katholieke traditie', in deze bundel.
- 3 Hier is een parallel met de gedachte van Adam Smith in de *Theory of Moral Sentiments* dat 'benevolence' in het algemeen sterker zal zijn tussen mensen die elkaar goed kennen (zoals familie) dan tussen vreemden. Hij verklaart de onderlinge weldadigheid uit het vermogen van de mens om zich te verplaatsen in de situatie van anderen. Alhoewel dit vermogen zich ook uitstrekt tot alle noodruftigen vindt Smith dat de zorg voor het universele geluk van de mensen meer een zaak van God is dan voor de imperfecte mens. De mens is een veel nederiger taak toebedeeld, namelijk de zorg voor (allereerst) zichzelf, (dan) zijn familie, (voorts) zijn vrienden en (tot slot) voor

- zijn land (zie p. 348 in A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, in 1759 voor het eerst gepubliceerd, hier is gebruik gemaakt van de versie die in 2000 is gepubliceerd bij Prometheus Books, New York).
- 4 N C W, *Op eigen kracht van verzorgingsstaat naar participatiemaatschappij* (Den Haag 2004), p. 17.
  - 5 J. Rawls, *A Theory of Justice* (revised edition), Harvard 1999.
  - 6 N C W, *Op eigen kracht*.
  - 7 J.J. Graafland, 'Social and economic aspects in the Old Testament', in: H. Klok, T. van Schaik and S. Smulders (eds.), *Economologues. Liber Amicorum voor Theo van de Klundert* (Tilburg 2001), p. 147-158.
  - 8 Overigens wijst de apostel Paulus in 2 Kor. 12, 14 op een omgekeerde financiële zorgplicht van ouders voor hun kinderen als hij stelt: 'kinderen behoren niet voor hun ouders te sparen, maar ouders voor hun kinderen'.
  - 9 Zie P. Diamond, 'Social Security', in: *American Economic Review*, 94(2004), p. 1-24.
  - 10 R. Nozick, *Anarchy, state and utopia*, New York 1974.
  - 11 Zie NRC *Handelsblad*, 12 januari 2005.
  - 12 Deze gift is overigens wel begrijpelijk. De generatie die van de invoering van de AOW profiteerde was namelijk berooid uit de Tweede Wereldoorlog en de depressie van de jaren dertig gekomen.
  - 13 L.A. Bovenberg en Th. Knaap, 'Vergrijzing, aanvullende pensioenen en de Nederlandse economie', in: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 25(2004), p. 60-91.
  - 14 J.J. Graafland, R. A. de Mooy, A.G.H. Nibbelink en A. Nieuwenhuis, *MIMICing Tax Policies and The Labour Market*, Amsterdam 2001.
  - 15 H.C. Boshuizen, H.P.A. van de Water en R.J.M. Perenboom, 'Sociaal-economische verschillen in gezonde levensverwachting', in: *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg*, 72 (1994), p. 122-127 vinden dat het aantal gezonde levensjaren van lager geschoolden meer dan 10 jaar lager ligt dan dat van hooggeschoolden.

- 16 Zie Bovenberg en Knaap, 'Vergrijzing'.
- 17 Sinn, 'Europe's demographic deficit'.
- 18 I. Ehrlich en J.G. Chong, 'Social security and the real economy: An inquiry into some neglected issues', in: *American Economic Review*, 88(1998), p. 151-157 en I. Ehrlich en J. Kim, 'Social security, demographic trends and economic growth: Theory and evidence from the international experience', in: *SUNY Working Paper*, Buffalo 2001.
- 19 A. Adsera, 'Changing fertility rates in developed countries. The impact of labor market institutions', in: *Journal of Population Economics*, 17(2004), p. 17-43.
- 20 Voor zover de verlaging van de AOW en/of pensioen-uitkeringen leidt tot geringere besparingen bij ouderen, nemen ook de erfenissen af.
- 21 L.A. Bovenberg en L. Meijdam. 'The Dutch pension system', in: A.H. Börsch-Supan en M. Miegel (eds.), *Pension Reform in Six Countries: What Can We Learn from Each Other* (Berlin 2001), p. 39-67.
- 22 Zie Bovenberg en Knaap, 'Vergrijzing'.
- 23 Zie Sinn, 'Europe's demographic deficit'.